DEIKTILINE LÄHILUGEMINE

ARNE MERILAI

Filoloogia on tekstiteadus, mis ühendab keeleteadust, poeetikat ja ajalugu. Mida enam eemaldub keeleteadus tekstidest või kirjandusteadus keelest, seda vähem säilib filoloogiat. Uuema aja kirjandusteadlased ei pea end enam filoloogideks, vaid kalduvad kultuuriuurijaiks; keeleteadlased omakorda on pigem lingvistid, keeletehnoloogid. Pelk filoloogiks või filoloogiaks nimetamine ei taga veel nimele vastavat sisu. Kõige ehtsamad eesti filoloogid on meie emakeele ja kirjanduse õpetajad – maa sool kui polükristall. Kirjandusteaduse üks tuumtegevusi on teksti poeetikakeskne lähilugemine, mis eeldab keeleteaduslikku pädevust. Lähilugemisel aktiveeritakse keele prosoodilised, süntaktilised, leksikaalsed või semantilised tasandid, saavutamaks seletusjõulisi süvatõlgendusi. Pragmaatika küsimusi, näiteks poeetiliste kõnetegude või implikatuuride analüüsi, on lähilugemisel paraku vähem rakendatud, küllap põhjusel, et keeletegevusõpetuse esiletulek toimus juba pärast *close reading*’u väljakujunemist. Kuid luuleanalüüsi seminarides kogen ma sageli, kuivõrd tõhusat lisa pakub eksplitseerivale lähitõlgendusele deiktilise vaatluse põguski kaasamine, mistõttu antud metoodiline abivahend on väärt tutvustamist.

Pragmapoeetiline taust

Ma olen keeletegevusõpetusest lähtuvat poeetikat nimetanud pragmapoeetikaks (vt Merilai 2003), millele pakub paralleeli pragmalingvistika. Pean poeetilise keeleteaduse teooriat filoloogilise kirjandusteaduse alusdistsipliiniks, milles liituvad nii keele- ja vaimufilosoofia, lingvistika kui ka kirjandusteadus. Pragmapoeetika pöörab erilist tähelepanu kujundlikule mõtlemisele ja keeleteadusele, uurides kirjanduslikke ja retoorilisi kõnetegusid, semantilisi ning süntaktilisi implikatuure ehk troope ja figure,¹ fiktsionaalse ehk väljamõeldud kõne olemust, teksti sisu ja vormi deiksist ehk nii välise kui ka tekstilise konteksti sidusat orientatsiooni. Eesti filoloogias ei ole deiksist päris tundmatu termin ja mõiste, seda on tutvustatud nii poeetika kui ka (sotsio)-lingvistika vaatepunktist (vt Merilai 1995, 2003: 17–37, 2005; Pajusalu 1999; Monticelli jt 2005; Mueller 2015: 57–66; soomlastel näiteks Larjavaara 2007). Laias maailmas on deiksise vastu hakanud rohkem huvi tundma uut erialadevahelisust taotlev kognitivistlik lingvistika ja poeetika, mis püüavad rakendada kognitiivteaduste andmeid keele või kirjanduse toimimise seletamisel (vt Brisard 2002; Stockwell 2008). Kognitivistlik lähenemine kirjandusele asetab poeetilise ja retoorilise hermeneutika taas uurimise keskmesse käsitlemaks (lugeja)fenomenoloogilist taju ja afekte ehk teksti kehalise ja vaimse mõju tunnetuslikke aspekte (vt nt Tsur 1992, 2008; Duchan 1995; Bex jt 2000;

¹ Olen jõudnud seisukohale, et lausekujundid on süntaktilised implikatuurid, mis lähtuvad grice’ilikust laadikategooria rakendamisest (implikatuuri kohta vt Merilai 2003: 129–155).

Semino, Culpeper 2002; Gavins, Steen 2003; Stockwell 2002, 2009; Veivo jt 2005; Brône, Vandaele 2009; Dancygier 2014).

Paraku tuleb mõnda, et varasemale teadmisele deiksise olemuse kohta, nagu seda tutvustas juba psühholingvist Karl Bühler (vt 1990 [1934]) ja arendasid mitmed semantika ning pragmaatika korüfeed (vt Jakobson 1971 [1957]; Lyons 1977; Levinson 1983; Rauh 1983; Frawley 1992; Fillmore 1997), ei ole viimasel ajal midagi põhimõtteliselt uut juurde lisatud: valdab takerdumine detailidesse kasinate üldistuste kõrval. Justkui kana takus ei pääse korralikult siblima ka lingvistikat ennetanud analüütiline filosoofia, kuigi Charles Peirce'i indeksaalide (1931) ja Bertrand Russelli egotsentriliste partikulaaride (1940, e.k 1995) käsitlused aitasid rajada analüütilist referentsi ja demonstratiivide teooriat (vt nt Reichenbach 1966 [1947]; Donnellan 1990 [1966]; Kripke 1990 [1977]; Kaplan 1979; Searle 1983; Evans 1985; Recanati 1993). Mõttelendu paistab takistavat ka asjaolu, et eksemplari eneseosutust (ehk hulgateoreetilist paradoksi) ei suudeta senini kuigi hästi matemaatiliselt formaliseerida.

Kuid alati võime ju ka endal käised üles käärida ja olla ise ilu tegijad ehk tähistajate täitjad. Nimelt osutub teksti deiktiline analüüs tõhusaks ja vaimustavaks lähilugemise abivahendiks, mille seletusjõulisi võimalusi ei ole tekstiteadlased osanud veel õieti aduda, kõnelemata avardavast edasiarendamisest, ega tõlgenduspraktikas loovalt mängu tuua. Mõned ajad tagasi esines siiski lootusrikkaid pürgimusi (nt Fowler 1986; Green 1992, 1995; Mey 1999), kuid seejärel ei ole pikki samme enam astutud, küll aga katsetatud erialadevahelise kõrvalehüppega kognitivismi väljale.

Seega: mis on deiksis? Kuivõrd varasemate kohalike, kergesti leitavate käsitluste konspektil ei näikse siinkohal suurt mõtet, tundub kohasem esitada põgus olemusreferaat didaktilises pragmapoeetikas välja selgitunud tarkusega.

1. Keeledeiksis on diskursiivne orientatsioonivõrk. Iga kõnetegu on ühtlasi omaenda konteksti kehtestamise ja selles orienteerumise tegu, lausungiperspektiivide kodeerimise ja dekodeerimise akt. Seega kõnetegu on samal ajal ka kontekstisidus orientatsioonitegu. Deiksis mitte ainult ei kirjelda oma konteksti, vaid esmalt loob ja demonstreerib seda konteksti, mille raames väljendus toimib. Luuleanalüüsis tuleb eriti selgelt ilmsiks deiktiline konstruktivism. Seega deiksis kõigepealt deklareerib oma aegruumi ja mis seal sees leida on, mida ta seejärel väidab. Nõnda ka luules: luuletuse sisu paigutab end konteksti, mille seesama luuletus iseoma sõnadega on tekitanud. Konstrueerimine tundub seega esmase, illustreerimine teisese funktsioonina. Deiksis on loomise ja taasloomise aparaat: lähilugemisel võetakse selle toimimine aegluupi.

2. Selgemini kui sümbolsõnade puhul tuleb deiktikute (mitte ainult deiktilise sõnavara, vaid laiemalt võttes mis tahes deiktilise väljendusvahendi) juures ilmsiks keele loomulik eneseosutus, sest kontekstisidusate indeksväljendite kunatised ehk aegruumis konkreetse osutused määratakse kindlaks nende väljendite kasutusreeglite tundmise abil. Kui me väljendi kasutusreeglit tema tähendusena ei valda, siis osutust ei teki. Seega enne tuleb väljendist aru saada, et osutuseni jõuda. Näiteks isikudeiktiku *sina* osutus vahetub kontekstist konteksti ehk lausujast lausujani, muutuvad osutused aga tuvastatakse muutumatu arusaama alusel: kui kõneleja ütleb *sina*, osutab ta meie keeles sõna *sina* ütleja vestluspartnerile. Millal tahes kasutatakse ajadeiktikut *eile*, osutatakse antud lausungi toimumisaja suhtes eelmisele päevale. Loomulikult on kogu keel sedamoodi tagasisidestatud, kuid deiksis

tuleb see lihtsalt selgemini ilmsiks. Kuigi deiksise autoreferents on siiski veel implitsiitne ehk kõnelejatele suhteliselt märkamatu, muutub see poeetilises keskkonnas palju eksplitsiitsemaks: keeleline väljendus tõstetakse sisu kõrval või koguni sisu arvel esiplaanile, miska vahendist saab iseseisev eesmärk ehk vääristatud objekt. See lähtub gottlobfregelikust printsiibist: esmalt tuleb ära tabada lause tähendus, et leida üles selle osutus. Seega esmane osutus toimub väljendusvahendile endale, alles seejärel väljendatule kui sisule. Poeetilises kontekstis muutub väljendusvahendi läbipaistev klaas pigem piimjaks ja asetub vaatevälja ette, pannes vastuvõtjad kõigepealt ehk prereferentsiaalselt tegelema väljenduse enda koostise ja seal peituvate võimalike mõtetega. Šklovskilikult öeldes: taju harjumuspäratu aeglustamine on esteetilise kogemuse aluseks.

3. Deiksiseteoorias rõhutatakse nähtuse egotsentrilisust ehk kõneleja vaatepunkti (lad *origo*) kesksust. Siiski tuleks võtta veel üldisemalt ja eeldada mitte paratamatut subjektikesksust, vaid pigem lausungikesksust: lausung ise on orientatsiooni nullpunkt, mis asetab lähtepunkti ka selle lausungi subjekti. Ka papagoi, kõnemasin ja tehiskiri või tegelikult olematu fiktsionaalne autor võivad midagi arusaadavat vahendada või sellise illusiooni luua, aga me ei pea neid teadvusega subjektideks.

4. Deiksis töötab läheduse ja kauguse vastandusel ja on algupäralt seega ruumiline. Orienteerumine on eeskätt ruumitegevus. Ka aega tajutakse ruumisuhete alusel: vahemaana, teekonnana, liikumisena ühest punktist teise, eestpoolt tahapoole voolamisena. Koordinaatide lähtepunktiks on lausung, mille ümber koondub ütluse lähim ala, sellest väljapoole jääb kaugem sfäär, mida omakorda ümbritseb veelgi kaugem taust: *mina/meie – sina/teie – tema/nemad*, enamgi veel – *nood*; *siin/seal – teal*; *nüüd – enne/pärast – varem/hiljem – kunagi/millalgi*. Ruumis ja ajas paiknemise ning liikumise väljendamine on kõik deiktiline: *tuleb – läheb*; *alla – üles – ees – taga – kõrval – eemal*; *ammu – enne – nüüd – pärast – kunagi*. Isiku-, ruumi-, ajadeiksise kõrval esineb ka sotsiaaldeiksist, mille näiteks on viisakusvormel *Teie*, mis märgib ülendavat asetust, kuna solvangud, omakorda, püüavad alandada.

5. Mida lähemale luulele, seda olulisem on tegeliku või kujuteldava (aktuaalse või fantaseeritud) reaaldeiksise ülekandumine emotsionaalsesse ja modaalsesse sfääri. Subjektivsele hoiakudeiksisele – nagu ka diskursideiksisele – juhtisid tähelepanu semantikud John Lyons (1977), kes kasutas esimesena mõistet *modaalne* või *empaatiiline deiksis*, ja Charles Fillmore (1971a, 1971b) ning Robin Lakoff (1974), kes eelistasid terminit *emotsionaaldeiksis*. Ilma selle tarviliku täienduseta ei oleks meil kirjanduse juurde veel suurt asja. Hea on miski, mida soovime oma hingele lähedale, halba aga lükkame eemale. Keha ja vaimu tüüpiline konflikt ehk deiktiliste vektorite kiasm: paha on olla ja konkreetselt valutab – ning see ei meeldi teps. Nagu ütles Jüri Üdi: „jaapan on kaugel / eesti on kaugemal veel”. ENSV võis olla küll kehale ligi, aga mõttele eemaletõukav, sellal kui EW tegi südame soojaks, ent asus seitsme maa ja mere taga, ennemuiste: nii kaugel, kuid siiski nii lähedal. Kõik iroonia-liigid, võimalikkus, kujutus, fiktsioon – kõik see tähendab mängu tegeliku ja võimalike, soovitud või soovimatute, olevate ja kujuteldavate, ent olematute maailmade deiktilisel diferentsil. Vastik – hakkab vastu ja tõukab eemale, armas – kipub kaissu ja käivitab nunnumeetri.

Fantaasideiksist ehk kujutuslik kontekstiloome on kirjanduse aluseks. Juhan Liivi „Lumehelbeke / tasa, tasa” rajab kohe oma sisule konteksti ehk

kujutluspildi, kus avaneb maast taevasse vertikaalne mõõde (ruumisuhe), ke-liite abil saavutatakse hapra ja tillukese objekti deminutiivne hingelähendamine (hingesuhe) ning sisendatakse rahustav viibiv aegluup (hinge- ja aja-suhe). Luules hakkab seega eriliselt mängima tundedeiksis, emotsionaalne modaalsus: iga väljend toob kaasa vastava mõiste mitmekesised tajuaspektid ja hingelised hoiakud. Nimelt võib pragmapoeetilise metafoorimõistmise eeskujul (vt Merilai 2003: 141–150; Merilai jt 2007: 41–46) tõlgendada sõnu hulgateoreetilises mõttes kui semantilisi hulki, mida sisustavad elementidena paljud kirjed, põhi- või kaastähendused. Näiteks esindab mõiste *päike* kui semantiline hulk meie teadvuses järgmisi tähendusi: ülal, taevas, kuum, kaugel, särab, pimestab, kõrvetab, kiirgab, elustab, äratav, tõuseb, loojub, vahel pilve taga, ümar, nagu veerev ratas, kõige tähtsam, valguseallikas, eritab laineid, kuu ja öö ja pimeduse vastand, liigub kaares üle seniidi, kirdest loodesse, üle lõuna, suvel aktiivsem, teaduslikult gaasiline, heliotsenter – ja mida kõike veel. Nende tähenduselementidega on seotud tunded plussid, miinused või neutraalsused meie teadvuses. Sõna tähenduspilve (või selle rakendatud ala-osa kui alamhulga) ülekaal kas positiivse või negatiivse poole määrab sõna emotsionaalse laetuse, mis koos teiste sõnade panusega summeeritakse teksti kui terviku positiivseks või negatiivseks muljeks. Ikka on imestatud, kuidas luuletused suudavad vahendada tundepeenust, mis näib vahel sõnuleletamatult tabamatu ja geniaalne. Aga kõik nüansid, pool- ja veerandtoonid on antud sõnavaliku tundedeiktilises vastasmõjus, mis on keeleliselt objektiivne antus ja seega ka põhimõtteliselt analüüsitav.

6. Deiktiline morfoloogia ja leksika ruumi-, aja-, isiku- ja hoiakusuhete väljendamiseks on rikkalik ja eri liiki: asesõnad, nimisõnad, tegusõnad, määr-sõnad, ees- ja tagasõnad, käänded ja pöörded, leppelised või juhuimplikatuuri-d. Mitte ainult indeksväljendid ei osale orientatsioonis, vaid deiktikutena toimivad ka sümbolsõnad, eriti loomuliku, pidevas liikumises ja relatsiooni-de võrgus ostensiivse, vahetult jälgitava ümbruse kohta. Märguanne nõnda väärt täienduseks ei pärine siiski keeleteadusest, vaid jällegi analüütilisest filosoofiast. Nimelt jõudis Hilary Putnam Saul Kripke võimalike maailmade ja jäiga tähistaja teooria jälgedes arusaamisele, et loomuliku liigi sõnad (nagu *vesi* jmt, sarnaselt sõnadele nagu *mina*) on olemuselt (ehkki võib-olla märka-matult) indeksaalsed (Putnam 1999 [1973]: 321–322). Nõnda tähtis järeldus juhib meid otsemaid tähtsa üldistuse juurde: niinimetatud loodussõnadele rakenduvad kõik olulised deiksise tunnused. Tõepoolest, kui vähegi juurel-da, kaldub sedalaadi sõnavara olema deiktiliselt aktiivne: *puu* – alt üles, ülal laiuv, kohapealne; *vesi* – allpool, seisev, langev või voolav („siin ümbruses”, ütleb Putnam); *vihm* – ülalt alla, otse või kaldu, hõlmav; *päike*, *kuu*, *tähed*, *pilved* – ülal, aeglaselt ringlemises; *kivi* – all, alla, punktikoht; *muld* – madalal, laiuv, pind ja pinnaalune (vt ka Merilai 2003: 18–20). Samuti verbid, mää-ratledes ajasuhteid, esindavad ühtlasi nii liikumist kui ka selle vastandina seisundeid ehk füüsilisi või vaimseid kohti ja kohamuutusi.

7. Teksti loomise, vastuvõtu ja sisu (püsiva või nihkuva vaatepunktiga) aegruum – need on kõik erinevad deiksise tasandid. Isegi eitust on modaal-susena tõlgendatud kui deiksise liiki: negatiivse kontrasti tekitamine ehk vas-tanduva koha loomine. Samamoodi saab deontilist ja episteemilist modaal-sust mõista deiktiliselt, tegelike ja võimalike kohtade distantsis ja kontrastis: tahan, aga ei ole – tuleb saavutada; ei tea – tahaks teada (vt Frawley 1992: 384–435).

8. Täiesti omaette mängumaad esindab diskursi- ehk tekstideiksis – väljenduse vormiline eneseorientatsioon. See tähendab teksti vormiliste ühikute vastastikust ette- ja tahavaatavat viitamist, formaalseid vahemaid tekstikanga ruumis, täheruumis sõna otseses mõttes. Iga meetriliselt ekvivalentne või kontrastne silp, alg- või lõppriim, mis tahes kordus osutab enda analoogidele ette- ja tahapoole. Mitmekesine vormiparallelism tõstab need ühikud kõik esiplaanile. Seotud kõnes väljendus on seega paratamatult ka aktiivselt diskursideiktiline: teksti eri vormilised positsioonid seotakse omavahel mitmekesiste implitsiitsete ja eksplitsiitsete viidete tiheda võrguga. Hästi illustreerib seda „Poeetika” gümnaasiumiõpikus esitatud luule keelelõimituse skeem Hando Runneli luuletuse „Üks veski seisab vete pääl” esimese salmi näitel – see tihe „ämblikuvõrk” on ühtlasi ka diskursideiksisel illustratsioon (Merilai jt 2007: 36). Deiksise nii peenekoeline, termini mõistesisu avardav käsitlus võib tunduda veel harjumatu, aga Ockhami printsiip seda toetab: ei ole mõistlik vermida uut terminit, mille mahust hõlmaks tavadeiksis vaid vaesema alaosa.

9. Deiksise erinevad liigid segunevad hästi: aeg, ruum, osutamine, emotsionaalsus, diskursiivsus – ühes ja samas väljendis avaldub tihti deiktiliste aspektide mitmekesisus. Aga kõik see taandub plussi, miinuse ja pluss/miinus eristusele ehk läheduse, kauguse ja neutrumi kontrastile, diferentside mängule. Seega on ka deiktiliselt võttes binaarne kontrastiprintsiip kirjan- duslikkuse põhjaks.

Deiktiline võrk ja süžee

Laename analüüsinäiteks Ene Mihkelsoni esmakogust napi vabavärssluuletuse „Valge kala ujub läbi metsa”. Haikulaadse lakoonilise teksti vaatlus säästab trükiruumi, kuivõrd deiktilised esmaandmed kalduvad leivataignana kergesti paisuma, nii et tuleb ruttu appi võtta üldistavam hoiak, mille üksikasjalised lähte-eeldused võivad aga selle tõttu varjule jääda. Tõlgendamisel olen ikka alustanud nii-öelda literaalsest meetodist, mis võtab luuleridu esialgu sõnasõnalisel tasandil, metafoorivabalt, justkui oleks tegu reaaldeiksisega. Eelis on selles, et sõnasõnaline tasand on mustvalgel kirjas, kujundlikud järeldused on aga spekulatiivsed: kujundisus on oletamisi esindatud mõttelises diskursis, kuid tegelikult puudu konkreetse tekstis endas. Alles autoloogilise potentsiaali avanemise järel olen juurde liitnud ülekantud tähenduse kihid kui järgmise tasandi. Sel moel ei hüppa me liiga kärmelt kujundlike järelduste juurde, vaid saame pikemalt viibida esmase kujuteldava referentsi alas. Metafoor on teatavasti sõnasõnalise tähenduse funktsioon: meil on harjumus ruttu leida ja rahulduda tema kõnekujundliku tulemusega, mustvalgel väljendatud eeldustest eemaldudes. Luule tähenduskihtide partituuris aga osalevad siiski kõik semantilised tasandid, nii otse- kui ka kaudsõnalised.

Valge kala ujub läbi metsa

pilv hääletus ookeanis

Ma olen selle kala südames (Mihkelson 1978: 32)

Analüüsi käigus sõnahaaval edasi liikudes hakkavad järk-järgult avanema teksti esmased sõnasõnalised osutused ja kaasosutused, põhi- ja kõrvalseosed. Joonistub välja omalaadi ruumideiktiline võrk ja selle piires edenev

ruumideiktiline süžee, mis on samal ajal ka emotsionaalselt laetud. Kuigi selliseid mõisteid-termineid – *deiktiline võrk* ja *deiktiline süžee* – ei ole me varem kohanud, tundub nende välimine olevat siinkohal enesestmõistetav: sest nähtus on ilmne ja toimiv. Lähilugevalt esile manatud deiktiline võrk ja süžee ei võrdu kindlasti luuletuse tähendusega (kogu selle põhimõttelisest avatusest hoolimata), sest mõlemad on viimase suhtes selgelt liiased, nii et osa seal sisalduvast informatsioonist jääb meie vastuvõtus kindlasti passiivsemalt taustale, kuivõrd mitte kõik väljaloetavad detailid ja nüansid ei ole tingimata olulised tähendusdominantide kujunemisel. Deiktiline süžee ei samastu kindlasti ka lüürilise süžee, sest paljugi selle eksplitseeritud joonisest ei pruugi kuuluda ei autori taotlusesse ega ka lugeja vastuvõtuhorisonile. Deiktiline võrk ja süžee esindavad semantilist tausta- ja tugistruktuuri, mis kannab ja toetab teksti võimalikke sõnumeid, olemata eesmärk iseeneses. Osa sellest deiktilisest struktuurist kujundatakse välja teadlikult, osa intuitiivselt ehk eelteadlikult, paljugi aga tuleb keele enesega loomuldasa kaasa, olles sel juhul pigem realiseerimata potentsiaal, mis teksti tähendust aktiivselt ei mõjuta.

1. Luuletuse esimese sümbolsõna *valge* tähendus on implitsiitselt deiktiline: see avaldub suhtes tumedaga, mis loob plussi ja miinuse kontrasti. Kak-sikopositsioon tekitab vastandliku kõrvutuse, mis aktiveerib mentaalse kollateraalse ruumisuhete. Deiksiseteoorias ei ole veel mainitud *kontrastideiksist*, vastandlike alade deiksist, kuid luuleanalüütikale tundub see oluline. Tähtis on ka puhtuse assotsiatsioon, mis sisendab tundeliselt positiivset.

2. Sümbolsõna *kala* esindab väiksemat punkti teda ümbritsevas hõlmavas keskkonnas. See loodusdeiktik tekitab endale kohe konteksti, milleks on mingi veekogu, minimaalselt akvaarium: kuna see kala *ujub*, siis ei ole ta kuival. Kala *ujub* oma elemendis, mis asub loomuldasa allpool vaatlejast, kes seda tajub näiteks maa pealt kaldalt. Kala on ujuvana liikvel; see on vektoriaalne ja valdavalt horisontaalne tegevus: pea ees, uimed ja saba tagapool värelemas ning ettepoole tõukamas või kohapeal hoidmas.

Tundedeiksisena näib kala tähendus esialgu neutraalne, sisaldades end tühistavaid võimalusi. Miski võib olla külm ja tumm nagu kala, lühimäluga ja peast esimesena mädanema hakkav – see kaldub miinuse poole; kala kui toit tundub aga positiivsem. Kultuuriliselt võib kala viidata Jeesus Kristusele, mis on paljude meelest hää. Üksik sihikindel kala aga tekitab – muhedalt, austavalt ja mõistatavalt – iseseisvuse ja selgitamata eesmärgi pärasuse tajuga seotud sümpaatiat.

Kalad üldjuhul ei ole valged, kui siis hõbedased, kui mitte haid või raid kõhu poolt. Looduses on albiinod valged varesed, mis tekitavad võõristust. Antud luuletus aga negatiivsust ei näi sisendavat, nii et valgena on see kala mingil moel oma elemendist välja tõstetud: see on pigem kultuuriline kala, mis kuulub metafoorsesse ruumi, mis on juba järgmine tõlgendustasand. Kõige üldisemalt võiks *valge kala* esindada puhtust, konkreetsemalt luulet, kultuuri, hingelisust, vaimu ehk segu nendest, sest selle koosluse südames ehk tuumas soovib lüüriline mina meeleldi asuda, nagu kohe selgub. Seega Hermann Melville'i Moby Dick, valge vaal, kui vanateamentlik karistav vaimolend ei ole esmapilgul aktiivseks paralleeliks; mis selliseid motiive siiski seob, on sümboliseerimistarve kui selline.

3. Loodusdeiktik *ujub* töötab nii ruumi- kui ka ajadeiksisena, kirjeldades vaadeldaval ajahetkel toimuvat võbelevat-sujuvat ja edenevat tegevust: mängu tuleb olevikuline vaade.

4. Deiktik *läbi* märgib keskkonna läbistamist, suunatust ühest ruumipunktist teise.

5. Fraas *läbi metsa* tekitab horisontaali taustale ühtlasi vertikaalse mõõte: sest mets on loomult püstine. Samal ajal toimub esimene dramaatiline nihutus varasemast tavakontekstist välja, kuivõrd veekogust saab ühtäkki mets. Kala ei ole enam oma elemendis, luuakse järve-metsa kontrastne ühendus. Keskkond tervikuna tõstetakse seega altpoolt ülespoole, järv maa peale. See on jõuline liigutus, mis samavõrd üllatab ja pakub rahuldust. Mets on nagu järvgi (järelevaates seega pigem mitte jõgi või meri) hõlmav ja enam-vähem piiritletud ala, mille sees on tühjad või täidetud püstakud ehk tüved ja nendevaheline õhuruum. Metsal on ka takistav funktsioon, sest liikumisel tuleb ületada metsamaterjali vastupanu ja kasuks tuleb ruumitaju.

6. Tekstideiktiselt osutab värssi alustav väike täht *p*, et teine värss kuulub koos eelmisega ühte perioodi, mis sisendab mõtet kordavat ümberütlust, mis ühtlasi tähendab ka tähelepanu tagasipööramist. Ent looduseiktik *pilv* kergitab metsistunud järve selle sõnasõnalise või võrdpildilise perifraasina omakorda veelgi kõrgemale, otse taevasse, mis on juba kolmas, gradatsiooniline aste. Pilv piiritleb oma udustest piiridest hoolimata end üsna metsasuuruse ühikuna, olles oma ähmasevõitu võsaäärtega mõneti sarnane nähtus. Metsistuv pilv, seestpoolt takistav, eemalt läbipaistmatu, aga läbistatav. Kahemõttelisused ei ole luuletajus välistatud, pigem eeldatud: jäägu lahtiseks, kas pilveks on metsajärv koos kalaga – mis tundub tugevam assotsiatsioon – või on valge kala ise too pilv, mille keskkond avardub ookeaniks: valge pilvega seostub hõlpsasti nii kala valge värv kui ka veekogu vesine koostis.

7. Ääretu *ookean*, kala uus kontekst, on miskipärast *hääletu*. Miks: kas maailmameri ei mühise, vaid on tumm nagu kala, või on kuulaja ise kurt? Emotsionaaldeiktiselt võib hääletus mõjuda ka meeldivalt, esindades müravaba puhtust, sekundeerides valge värvi tähendusele. Kuivõrd luuletus ilmus 1978. aastal, pakub hääletuse tähendusväli võimaluse tõlgendada seda ka tsensuuriaja ridadevahelise vihjena ehk subalternide kõnepeetusena valitseva diskursi võimu all. Väga aktiivne see signaal ei näi olevat, kuid võrdleva ajaloolist taustakiirgust ei maksa samas ka tühistada. Kirjanduskriitikul tuleb alatasa otsustada, mil määral võib tekstile tähendusi omistada, et projektsioonid ei muutuks liiga ületõlgendavaks: Jaan Kaplinski Vercingetorix ei ole ainuüksi meie vabadusvõitluse allegooria. Võimalikele tähenduslisadele ei ole siiski patt viidata, kasutades selleks pigem oletusi kui nõrgemaid tõdemusi kindlate väidete asemel.

8. Luuletuse puänt toob ääretuse piiride ehk piiramatus juurde jõudnud tähelepanufookuse tagasi minimaalseks kollabeeruva punkti ehk *kala* perspektiivi juurde, tungides omakorda selle kui ookeanile vastanduva tilluke se aatomi sisse. Kala kui punktikoha sees asub omakorda kala süda kui veel tibam punktike. Aga selle punktikese sees ehk *südam*es asub veelgi väiksem täpp ehk lüüriline *m(in)a*.² Samas oleme harjunud minateadvusesse suhtuma kui lõputult laienevasse siseruumi. Sisemaailma võib võtta pöördvõrdelise vastena välisele ookeanile: see on ääretuse peegelpilt introspektiivses mõõtes. Seega esmalt võetakse luubi alla kala, seejärel suurendatakse tema süda üldplaani, mis omakorda raamistab teadvusega asukat selles südam

² Deiktilise lüürilise mina kohta vt Green 1992.

9. Tihendatud ruumilise antikliimaksi kui pahupidi gradatsiooni tulemusena tekib niisiis ruumiliivakell. Selle kõriks on kala, üleminekuavaks kala süda ja kahe universumi vahelist portaali läbivaks liivaterakeseks on lüüriline mina. Viimane koondab endasse kaks avarduvat ookeani: välise maailma ja sisemaailma sümmeetrilised koonused, nii-öelda ookean₁ ja ookean₂. Aine ja antiaine, nagu öeldi varasemas astronoomias.

1. Kala 2. Veekoqu 3. Mets 3. Pily 4. Ookean 5. Kala süda 6. Mina 7. Hing

Kokkuvõte

Kuivõrd valge kala näib siinkohal esindavat puhtuse ja vabaduse mõistet ja lüüriline mina tunneb end kõige selle positiivse tuumas nagu kala vees, siis viitab kujundikeel, et kõnealune subjekt tajub end puhtamast puhtamana (sest muidu oleks kala mürgitatud ja hakkaks mädanema – aga seekord südamest). Lüüriline mina kogeb end võimekana nii horisontaalis kui ka vertikaalis, olles vaba sise- ja välissfääris, olukorra hääletusele ja ajutistele takistustele vaatamata. Kui teksti tähendust nõnda mõista, siis on tegu helge kuulutusega: see mõjub nii moraalse enesekehtestuse (deklaratiiv) kui ka õnne- ja heaoluväljendusena (ekspressiiv). Nagu luule ikka – kehtestav-kirjeldav tunde väljendus.

Deiktiline võrk ja süžee sellise tähendusdominandi taustal aitas tulemuse-
ni jõudmisele tublisti kaasa, rikastades tekstiga suhtlemist omaette mänguga.
Deiksisevaatlus on tõhus ja mõnus lähilugemise tööriist, mis ei analüüsi poee-
siat pihuks ja põrmuks, vaid pakub esmamulje kõrvale uusi, pilku avavaid
keelelisi ning tunnetuslikke aspekte. Nende hulgas on kindlasti ka selliseid,
mida autor ise silmas ei pidanud. On vana tõde, et luuletuse kujunditervik ei
kattu kunagi autori poolt nähtuga, sõltudes nii erinevate lugejate erinevatest
lugemisviisidest kui ka keele enda heideggeriaanlikust kõnelemisest. Sellegi-
poolest tuleb suurema ühisosa poole alati pürgida, seda mõlemalt – nii autori
kui ka lugejate – poolt vaadatuna.

Niisiis: Ene Mihkelsoni lühiluuletuse deiksisevaatus toob esile teksti orientatsioonilise taustsüsteemi kui deiktilise võrgu. Sellele projitseeritakse

luuletuse võimalik deiktiline süžee kui kujutluse aegruumilis-subjektiivne liikumine. Deiktiline süžee on avaram nähtus kui lüüriline/poeetiline süžee, mis on teksti lähianalüüsis konstrueeritud deiktilise potentsiaali konkretisatsioon autori või lugeja teadvuses. Seega joonistub välja kolm analüüsitasandit: esiteks deiktiline võrk kui teksti üldine orientatsiooniline taustsüsteem, teiseks deiktiline süžee kui poeetilise mõtte võimalik aegruumiline dünaamika antud taustsüsteemi piires, ja kolmandaks lüüriline süžee kui potentsiaalse deiktilise süžee konkretisatsioon autori või lugeja teadvuses.

Kirjandus

- Bex, Tony, Burke, Michael, Stockwell, Peter (toim) 2000. *Contextualised Stylistics*. Amsterdam: Rodopi.
- Brisard, Frank (toim) 2002. *Grounding: The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. (Cognitive Linguistic Research 21.) Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Brône, Geert, Vandaele, Jeroen (toim) 2009. *Cognitive Poetics: Goals, Gains and Gaps*. (Applications of Cognitive Linguistics 10.) Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Bühler, Karl 1990 [1934]. *Theory of Language: The Representational Function of Language*. (Foundations of Semiotics 25.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Dancygier, Barbara 2014. Intensity and texture in imagery. – *The Cambridge Handbook of Stylistics*. Toim Peter Stockwell, Sarah Whiteley. Cambridge: Cambridge University Press, lk 212–227.
- Donnellan, Keith 1990 [1966]. Reference and definite descriptions. – *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Toim Aloysius P. Martinich. Oxford–New York: Oxford University Press, lk 235–248.
- Duchan, Judith F., Bruder, Gail A., Hewitt, Lynne E. (toim) 1995. *Deixis in Narrative: A Cognitive Science Perspective*. Hillsdale–New Jersey etc.: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Evans, Gareth 1985. Understanding demonstratives. – G. Evans, *Collected Papers*. Oxford: Clarendon Press, lk 291–321.
- Fillmore, Charles J. 1971a. *Santa Cruz Lectures on Deixis*, Reproduced by the Indiana University Linguistic Club. Bloomington, Indiana.
- Fillmore, Charles J. 1971b. *Toward a theory of deixis*. – *University of Hawaii Working Papers in Linguistics*, kd 3, nr 4, lk 219–242.
- Fillmore, Charles J. 1997. *Lectures on Deixis*. (CSLI Lecture Notes 65.) Stanford, California: CSLI Publications.
- Fowler, Roger 1986. *Linguistic Criticism*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Frawley, William 1992. *Linguistic Semantics*. Hillsdale–New Jersey etc.: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Gavins, Joanna, Steen, Gerard (toim) 2003. *Cognitive Poetics in Practice*. London: Routledge.
- Green, Keith 1992. Deixis and the poetic persona. – *Language and Literature*, kd 1, nr 2, lk 121–134.
- Green, Keith (toim) 1995. *New Essays in Deixis: Discourse, Narrative, Literature*. (Costerus New Series 103.) Amsterdam–Atlanta: Rodopi.

- Jakobson, Roman 1971 [1957]. Shifters, verbal categories, and the Russian verb. – R. Jakobson, *Selected Writings II: Word and Language*. Hague–Paris–New York: Mouton, lk 130–147.
- Kaplan, David 1979. The Logic of demonstratives. – *Contemporary Perspectives in the Philosophy of Language*. Toim Peter H. French, Theodore Uehling, Jr., Howard Wettstein. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kripke, Saul 1990 [1977]. Speaker's reference and semantic reference. – *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Toim Aloysius P. Martinich. New York–Oxford: Oxford University Press, lk 248–267.
- Lakoff, Robin 1974. Remarks on *This* and *That*. – *Proceedings of the Tenth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. (CLS 10.) Chicago: Chicago Linguistic Society, lk 345–356.
- Larjavaara, Matti 2007. *Pragmasemantiikka*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- Merilai, Arne 1995. Artur Alliksaare luule pragmaatika I: Deiksis. – *Akadeemia*, nr 10, lk 2086–2111.
- Merilai, Arne 2003. *Pragmapoeetika: Kahe konteksti teooria*. (Studia litteraria Estonica 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Merilai, Arne 2005. Regarding pragmapoetics: Deixis. – *Regards multidisciplinares sur la deixis: de l'énoncé à l'énonciation et vice-versa*. Multidisciplinary views on deixis: from utterance to uttering and vice versa. Multidistsiplinaarsed vaated deiksisele: lausungist lausumiseni ja vastupidi. Université de Tartu, Centre d'Etudes Francophones Robert Schuman. (Studia Romanica Tartuensia 4b.) Toim Daniele Monticelli, Renate Pajusalu, Anu Treikelder. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 271–285.
- Merilai, Arne, Saro, Anneli, Annus, Epp 2007. *Poeetika: Gümnaasiumiõpik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Mey, Jacob L. 1999. *When Voices Clash: A Study in Literary Pragmatics*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Mihkelson, Ene 1978. *Selle talve laused*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Monticelli, Daniele, Pajusalu, Renate, Treikelder, Anu (toim) 2005. *Regards multidisciplinares sur la deixis: de l'énoncé à l'énonciation et vice-versa*. Multidisciplinary views on deixis: from utterance to uttering and vice versa. Multidistsiplinaarsed vaated deiksisele: lausungist lausumiseni ja vastupidi. Université de Tartu, Centre d'Etudes Francophones Robert Schuman. (Studia Romanica Tartuensia 4b.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Mueller, Michelle 2015. *The Use of Repetition in Betti Alver's Poetry: A Stylistic Analysis*. Master's Thesis. University of Tartu, Faculty of Philosophy, Institute of Estonian and General Linguistics, Department of Estonian as a Foreign Language. Tartu: Tartu University.
- Pajusalu, Renate 1999. *Deiktikud eesti keeles*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://www.folklore.ee/seminar/deiktikud/> (1. VIII 2016).
- Peirce, Charles Sanders 1931. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Vol. I. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Putnam, Hilary 1999 [1973]. Tähendus ja osutus. Tlk E. Lõhkivi. – *Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast I*. Toim Jaan Kangilaski, Margo Laasberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 310–322.

- Rauh, Gisa (toim) 1983. *Essays on Deixis*. (Tübingen Beiträge zur Linguistik, 188.) Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Recanati, François 1993. *Direct Reference: From Language to Thought*. Oxford–Cambridge (USA): Blackwell.
- Reichenbach, Hans 1966 [1947]. *Elements of Symbolic Logic*. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan Limited.
- Russell, Bertrand 1940. *An Inquiry into Meaning and Truth*. London: G. Allen & Unwin.
- Russell, Bertrand 1995. *Uurimus tähendusest ja tõest*. Tlk Tiit Hallap. Tallinn: Hortus Litterarum.
- Searle, John R. 1983. *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Semino, Elena, Culpeper, Jonathan (toim) 2002. *Cognitive Stylistics: Language and Cognition in Text Analysis*. Amsterdam: John Benjamins.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive Poetics*. London–New York: Routledge.
- Stockwell, Peter 2008. Cognitive poetics and literary theory. – *Journal of Literary Theory*, kd 1, nr 1, lk 135–152.
- Stockwell, Peter 2009. *Texture: A Cognitive Aesthetics of Reading*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Tsur, Reuven 1992. *Toward a Theory of Cognitive Poetics*. Amsterdam: North-Holland.
- Tsur, Reuven 2008. Deixis in literature: What *isn't* cognitive poetics? – *Pragmatics and Cognition*, kd 16, nr 1, lk 119–150.
- Veivo, Harri, Petterson, Bo, Polvinen, Merja (toim) 2005. *Cognition and Literary Interpretation in Practice*. Helsinki: Helsinki University Press.

Deictic close reading

Keywords: deixis, indexicality, emotional/modal deixis, deictic network, deictic plot, pragmapoetics, close reading, poetry

The article suggests, inspired from practical didactics, the use of pragmapoetic deixis analysis as an approach to enrich close reading of poetry. When applying the pragmalinguistic theory of deixis and the analytic philosophical theory of indexicals to poetic texts one will soon notice that beside the traditional spatial, temporal and personal deixis it is necessary to speak of emotional, or modal, deixis. The latter functions on the scale of positive and negative connotations, or of subjective distance, which is the mental counterpart of spatial relations. In addition, poetry amplifies the intuitive deictic, egocentric quality of the (ostensive) words of natural kind. On the formal level, however, we notice a congenital enhancement of discourse (or text) deixis, which is manifested in self-reference using linguistic equivalence. The theory is exemplified by a deixis analysis of a short poem by Ene Mihkelson, revealing its orientational reference system as a deictic network onto which an imaginary plot of the poem is projected as a subjective spatial and temporal movement of imagination. Note that a deictic plot is wider than a lyrical/poetic plot, the latter being a concretisation of the deictic potential created in the author's or reader's consciousness in the course of reading. Accordingly, we can pass through three levels of analysis: (1) deictic network as the orientational frame

of reference of the text to be analysed, (2) deictic plot as the possible spatial and temporal dynamics of the poetic thought within that frame of reference, and (3) lyrical plot as the concretisation of a potential deictic plot in the conscious mind of the author or reader.

Arne Merilai (b. 1961), PhD, University of Tartu, Professor and Chair of Estonian Literature, arne.merilai@ut.ee